

Iljaz REXHA
(Holandë)

**SKËNDERBEU NGA KËNDVËSHTRIMI I KRONIKAVE
KLASIKE OSMANE DHE I HISTORIOGRAFISË MODERNE
TURKE**

Hyrje

Për Skënderbeun është shkruar nga shumë studiues të botës së huaj dhe asaj shqiptare, nga këndvështrime të ndryshme, të vërteta, gjysmë të vërteta, deri te ato panegjirike dhe mitologjike. Për të zbardhur të vërtetat shkencore dhe dokumentet sekrete deri më tani të pazbuluara për heroin kombëtarë shqiptar dhe legjendar, Skënderbeun, duhet vazhduar me kërkime gjithëpërfshirëse shkencore dhe historike në arkivat e huaja e sidomos në arkivat dhe bibliotekat e Turqisë.

Ne, kësaj radhe në kumtesën tonë do të mundohemi që, në pika të shkurtra nëpërmjet kronikave klasike osmane dhe të historiografisë moderne turke, t'i gjejmë dhe t'i analizojmë opinionet pohore dhe mohore të studiuesve të disa autorëve turq, për jetën dhe veprimtarinë e tij politike, strategjike-ushtarake dhe diplomatike, duke analizuar përmbajtjen e lëndës narrative të kronikave të shekullit XV-XVI, dhe shkrimeve të historiografisë moderne turke se, deri ku përputhën pikat qenësore dhe ku dallohen në mes të këtyre dy burimeve. Natyrisht se, panegjerimi, glorifikimi, ekzagjerimi i përmbajtjeve të këtyre kronikave, është për ushtinë e pamposhtur osmane dhe fitoret e tyre, ndërsa, minimizimi i forcave guerile mbrojtëse shqiptare, dallojnë në disa nuanca dhe ngjyrimë,

për nga trajtimi dhe paraqitja e objektivitetit të historiografisë moderne turke, por edhe me doza subjektivizmi, që lë vend për t'u diskutuar, ndaj konfliktit të armatosur shqiptaro-osman 25-vjeçar dhe figurës së heroit kombëtar të popullit shqiptar, për Gjergj Kastriotin-Skënderbeun.

Për shkak se shumica e autorëve modernë turq, janë të ndikuar, nga përmbajtja e këtyre kronikave mesjetare, meqë rezistencën dhe betejat e fituara të popullit shqiptar kundër ushtrisë pushtuese osmane të udhëhequra nga Skënderbeu, i kanë minimizuar dhe paraqitur në kontekstin stereotip negativ. Me një fjalë, autorët modernë turq, nuk kanë shprehur qëndrim kritik ndaj autorëve të këtyre kronikave mesjetare që ishin identifikuar me klasën sunduese të sistemit feudal-ushtarak osman duke përkrahur pushtimin e tokave të huaja. Njësoj kanë vepruar edhe shtetet tjera mesjetare të krishtera të Lindjes dhe të Perëndimit, kur i kanë pushtuar tokat e shteteve islame gjatë kryqëzatave mesjetare, andaj, edhe në kronikat e kronistëve perëndimorë në paraqitjen dhe përshkrimin e shumë betejave dhe ngjarjeve në mes të shteteve evropiane, ka glorifikime dhe shumë herë nuk është thënë realiteti dhe e vërteta. Për këtë arsye, kronikat mesjetare dhe memoaret e të gjitha proveniencave duhet krahasuar me dokumentet arkivore dhe diplomatike për të qenë sa më afër të vërtetës historike.

Historiografia shqiptare që merret me studimin e të kaluarës së popullit shqiptar që nga antika, mesjeta e deri në kohën e sotme, rëndësi të veçantë dhe në qendër të vëmendjes i ka vënë kërkimet shkencore për zbardhjen e jetës dhe veprimtarisë politike, ushtarake, strategjike dhe diplomatike të Skënderbeut që ka përdorë gjatë kohës së luftërave për rezistencën e tij kundër sulmeve të furishme 25-vjeçare të ushtrisë osmane. Kronikat narrative osmane dhe ato perëndimore, pjesërisht deri diku janë të njohura për studiuesit e shkencave ndihmëse historike, atyre juridike, etnologjike dhe etnografike. Ndërsa, në anën tjetër, dokumentet diplomatike të administratës osmane për së paku për tri marrëveshje të lidhura në mes Skënderbeut dhe sulltanit, origjinalet dhe përmbajtja e tyre të hartuara në gjuhën osmane, ende nuk janë bërë të njohura për opinionin shkencor, përveç një dokumenti-raporti i zyrtar i vitit 1438,

i cili ruhet në Arkivin e Muzeut Topkapi Saray, në Stamboll, i regjistruar nën shifrën E-6665, që flet për shkresën e sanxhakbeut të Krujës, Mustafait, dërguar sulltanit, që siç thuhet në këtë dokument: “Kërkesa e Skënderbeut të refuzohet nga Sulltani”, i cili kishte kërkuar që të qeveriste në nahijen e Mysjes, ku më herët kishte sunduar babai i tij, Gjon Kastrioti.

Ky dokument për herë të parë është botuar nga historiani i njohur turk I. H. Uzunçarshili, në Turqi, në vitin 1961, i cili Skënderbeun e quan me epitelin se ai ishte një princ shqiptar që organizoi kryengritje kundër sundimit osman. Ai përveç paraqitjes së këtij dokumenti, ku Skënderbeu kishte kërkuar të qeverisë në ish-krahinën e babait të tij, nuk zgjerohet më tepër. Këtë të dhënë e kishte bërë të njohur S. Pulaha, se ky dokument është përkthye dhe botuar, së pari nga orientalisti Myqerrem Janina, në gazetën “*Bashkimi*”, më 3 mars të vitit 1967, ndërsa ai të njëjtin dokument e ribotoi, në *Burime osmane - Lufta shqiptaro-turke në shek. XV*, në vitin 1968. Edhe studiuesi, Ermal Nurja, kohë më parë, në punimin e tij: “*Qasje ndaj indiceve në dokumente osmane*”, në revistën e Institutit për Trashëgimi Kulturore të Shqiptarëve në Shkup, 2018, sjellë disa informacione të reja lidhur me këtë dokument që ka të bëjë me kërkesën e Skënderbeut për t’u emëruar në krahinë, ku më parë kishte sunduar babai i tij Gjon Kastrioti.

Kronikat osmane i ekzagjerojnë fitoret osmane, ndërsa i minimizojnë fitoret e Skënderbeut

Kur kemi të bëjmë me të dhënat e kronikave narrative osmane që janë zbuluar qysh herët dhe shfrytëzuar në mënyrë fragmentare nga ana e studiuesve turq e të huaj, e më pak nga ata shqiptarë. Ato nuk janë shumë të besueshme dhe burime të dorës së parë, për të zbardhur jetën, veprimtarinë politike, diplomatike dhe luftarake të Skënderbeut, meqë ato në njëfarë mënyre rezistencën që e kishte bërë populli shqiptar dhe fitoret që i kishte korrë në mbrojtje të vendit me një ushtri të vogël guerile të udhëhequra nga ai në ballafaqime taktike dhe herë frontale disavjeçare kundër armatës disa herë më të madhe se sa osmane, minimizohen dhe përshkruhen

sikurse janë bërë falë ndihmës dhe përkrahjes nga ana e Venedikut, Napolit, Hungarisë, Dubrovnikut etj. Sipas kronikave narrative osmane, Skënderbeu kishte arritur t'i bënte rezistencë për një çerekshekulli ushtrisë osmane, e cila edhe pas shumë betejave nuk arriti të pushtojë një pjesë të Arbërisë qendrore mesjetare, në krye me selinë e Krujës, vetëm pas vdekjes së Gjergj Kastriotit-Skënderbeut u bë pushtimi i saj.

Kronistët klasikë osmanë gati të gjithë pohojnë se Gjon Kastrioti, në atë kohë ishte fisniku më i fuqishëm në Arbërinë mesjetare, si princ i Principatës së Kastriotëve dhe pas një rezistence relative të gjatë që kishte bërë në fillim kundër ushtrisë osmane, tregoi një diplomaci të mençur dhe më në fund e pranoi vasalitetin osman, ku sipas kronistëve ai tregoi diplomaci të mençur dhe vazhdoi pa pengesa qeverisjen në Arbërinë qendrore, por me kusht që të paguajë çdo vit atributin vjetor, një shumë të caktuar fiskale. Kronistët osmanë e bëjnë fajtor Skënderbeun, meqë ai nuk e vazhdoi politikën paqësore dhe vasalitetin e babait të tij ndaj Sulltanit, por mori guximin dhe ngriti krye ndaj një Perandorie, e cila kishte nënshtrua të gjitha shtetet tjera feudale të Evropës Juglindore. Skënderbeu i bindur se rezistencën e popullit shqiptar kundër pushtuesve osmanë do të përkrahin materialisht dhe ushtarakisht shtetet e krishtera perëndimore të cilat e nxitën në luftë kundër osmanëve, më në fund e mashtruan duke e lënë të vetmuar, ndërsa vendi i tij përjetoi shkatërrime të mëdha, viktima të shumta në njerëz dhe dëme të mëdha materiale dhe ekonomike.

Sulltan Murati II, qysh në fillim të pushtimit të Arbërisë, për të siguruar besnikërinë, lojalitetin dhe vasalitetin e Gjon Kastriotit ndaj tij, ishte i detyruar që Gjergjin, qysh kur ishte 9-vjeçar ta jepte si peng në Pallatin e Sulltanit, ku si i ri, ai së bashku me të birin e tij Mehmet Fatihun, u edukua në shkollën speciale ushtarake në Pallatin e Enderunit në Edirne. Meqë, Skënderbeu, gjatë shkollimit të rregullt 5-vjeçar, tregoi njohuri dhe shkathtësi të jashtëzakonshme në fushën e doktrinës dhe strategjisë ushtarake, por edhe gjatë betejave kur dilte në dyluftim kundër shumë pehlivanëve të ndryshëm, në praninë e sulltanit, ai gjithnjë fitonte. Këto aftësi mendore, fizike dhe shkathtësi ushtarake që Skënderbeu e tregonte gjatë betejave kundër

ushtrive armiqësore i përngjante Aleksandërit të Madh, e këto aftësi të tija e inspiruan Sulltanin Muratin II, që të pagëzonte me emrin e ri të formës turke *Iskender*, me kuptim, *Aleksandër - Leka i Madh*, figurë historike dhe strateg ushtarak i përmasave botërore. Skënderbeu u gradua edhe me titullin e lartë *beg*, post i rangut të sanxhakbeut, apo epror qeveritar administrativ-ushtarak që mund të drejtojë një krahinë, sanxhak në Perandorinë Osmane. Edhe pse iu dha kjo gradë, ai nuk u emërua sanxhakbej, në krahinën ku më parë i ati Gjoni kishte qeverisur, por iu dha vetëm një timar i vogël me disa fshatra edhe ndërkohë një pjesë e tij iu kishte marrë.

Kronistët si Hoxha Sadudin, Solakzade dhe Koxha Hysejn, kishin gabuar kur në kronikat e tyre kishin shkruar se pas vdekjes së Gjunit, babait të Skënderbeut, sulltani e kishte emëruar si vali në vilajetin-krahinën me kuptim në Principatën e babait të tij të Gjunit, ku më herët si vasal kishte qeverisur ai. Mirëpo, ky pohim i këtyre kronistëve nuk ishte i vërtetë, meqë veprimi i sulltanit për mos emërimin e tij në postin e babait të tij, shkaktoi zemërim dhe pakënaqësi të madhe të Skënderbeut që e nxiti të organizojë kryengritje gjithë populllore për çlirim social dhe popullor nga pushtimi osman. Derisa ishte në shërbim të ushtrisë osmane, e cila korrite fitore të udhëhequra përveç sulltanit edhe nga Skënderbeu, ai lavdërohej me epitete të larta dhe fjalë tepër lavdëruese dhe dashamirësie si një strateg ushtarak i pazëvendësueshëm në armatën osmane. Mirëpo, prej kohës kur u ngritë në luftë kundër sulltanit dhe pushtimit osman të Arbërisë mesjetare, filluan mallkimet dhe shprehjet më nënçmuese, me përbuzje cinike dhe fyese si një njeri bukëshkalës, tradhtar, renegat, i pabesë, armik i përbetuar deri te një njeriu i pa fe.

Ky veprim nuk është veçori vetëm i pushtuesve osmanë, por edhe i të tjerëve, sidomos i pushtuesve sllavë, kur shqiptarët që luftonin për autonomi dhe pavarësi gjatë kohës së Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, Monarkia e Principatës Serbisë (Knjezhvina Srbije), në propagandën e saj raciste e shoviniste, shqiptarët i quante njerëz të egër të maleve me bishta. Kronistët osmanë në përshkrimin e ngjarjeve të luftërave shqiptaro-osmane i stërmadhonin ndihmat modeste, që ishin shumë të vogla që kishte marrë shteti i

Skënderbeut nga shtetet perëndimore, për t'i bërë rezistencë ushtrisë osmane.

Sipas burimeve perëndimore, thuhet se, mbreti i Hungarisë për çdo vit kishte marrë ndihma financiare nga shtetet perëndimore nga 40 000 dukatë, ndërsa sipas burimeve të Arkivit Shtetëror të Raguzës, që i hulumtoi dhe i përgatiti studiuesi i mesjetës *Gjon Berisha, Gjergj Kastrioti-Skënderbeu në fondet e Arkivit Shtetëror të Dubrovnikut, Instituti i Historisë, Prishtinë, 2018*, shihe se Skënderbeu 4 herë kishte marrë ndihma modeste, shumë të vogla financiare, njëherë 5 000 dukatë nga Republika e Dubrovnikut, njëherë tjetër nga Selia Apostolike 4 983 perperë, dhe dy herë tjera nga 500 e 200 dukatë. Nga këto të dhëna del se forca ushtarake dhe materiale është mbështetur, kryesisht nga financimi i popullsisë vendore shqiptare.

Kronistët mesjetarë nuk kishin aspak fjalë të mira për kryengritësit shqiptarë, e më së paku për Skënderbeun, meqë ushtria e madhe osmane nuk arrinte t'i nënshtronte, andaj kronistët duke i mallkuar ata, shpeshherë i quanin; *rebelë, banditë, kusarë, prebesë, tradhtarë, njerëz paganë, të pafë etj.*, andaj edhe kronistët me jo sinqeritetin e tyre përkrahnin pushtimet dhe luftimet kundër kryengritësve shqiptarë po si klasa sunduese osmane. Natyrisht se kronistët e asaj kohe kanë qenë në shërbim të klasës sunduese dhe nën ndikimin e fanatizmit ideologjik-fetar të sistemit feudo-ushtarak osman dhe ndryshe as që kanë mundur të shkruajnë. Në kohën e obskurantizmit mesjetar edhe më ashpër ka vepruar klasa sunduese e shteteve të krishtera gjatë kryqëzatave kundër armiqve, duke i masakruar, madje duke i djegur në turrën e drunjve. Të gjithë studiuesit që merren me studimin dhe shfrytëzimin e kronikave narrative klasike osmane, duhet pasur qëndrim kritik ndaj ngjarjeve historike dhe lajmeve që sjellin këto kronika për periudha të caktuara. Natyrisht se ato duhet krahasuar edhe me burimet tjera perëndimore dhe dokumentet arkivore, që është kriter shkencor dhe parësor për përdorimin e çdolloj burimi apo dokumenti historik, për të arritur të vërtetën shkencore. Shumica e këtyre titullohen me togfjalëshin: *Tevarih-i Ali Osman (Historia e Dinastisë Osmane)*, apo *Tacu Tevarih-i Osman (Kurora e Historisë Osmane)*. Disa nga

ato që janë shkruar nga kronistët bashkëkohanikë okularë në vendin e ngjarjeve, kanë edhe të dhëna origjinale, por edhe subjektivizëm, ndërsa shumica e tyre janë të kompiluara, kryesisht të shkruara në bazë të kronikave më të hershme, andaj nuk mund të jenë shumë të besueshme.

Në këto kronika ka edhe ngjarje dhe lajme të vërteta, por më tepër kanë përmbajtje panegjirike dhe ekzagjerime ku, lavdërohet dinastia e sulltanëve osmanë dhe glorifikohen fitoret e ushtrisë osmane, e në shumë raste nuk paraqiten, padrejtësitë, humbjet dhe disfatat e tyre gjatë pushtimeve të tyre kundër territoreve të huaja. Kronistët osmanë, zakonisht ishin njerëz të shkolluar dhe kanë shërbyer në pallatin e sulltanit ose në zyrat e kryeministrave dhe funksionarëve të lartë të administratës osmane duke e identifikuar vetën nga pozita e politikës pushtuese, që e kanë arsyetuar dhe përkrahur një politikë të tillë, të pushtimeve dhe rrëmbimin e tokave të huaja, e kjo shihet nga përmbajtja e kronikave osmane se si janë pushtuar dhe shkatërruar në mënyrë të tmerrshme dhe brutale tokat edhe të Arbërisë mesjetare, duke bërë vrasje, plaçkitje, shpronësime të pasurive, shpërngulje masive të popullsisë autoktone, si asnjë vend tjetër të Ballkanit, e cila ka bërë rezistencë të madhe, po ashtu si asnjë vend tjetër, në mbrojtje të vendit të vetë kundër agresionit të ushtrisë pushtuese osmane.

Ndërsa, popullsia e krishterë shqiptare e Maqedonisë Veriperëndimore dhe e Kosovës mesjetare, që ishin konvertuar me dhunë në fenë ortodokse të ritit pravosllav, ku shumica ishte e pagëzuar, më se 85% me emra tipikë sllavë dhe kishin mbetur nën sundimin e despotëve sllavë-serbë dhe të administratës së Kishës Pravosllave që nga shekulli XIII, deri në vitin 1455, kur përfundimisht osmanlinjtë e larguan klasën sunduese feudale serbe nga Kosova dhe e vendosën administratën e tyre, popullsia shqiptare nuk kishte bërë pothuajse as një rezistencë, sikur që kishte bërë popullsia e krishterë, sidomos ajo katolike e Arbërisë mesjetare ndaj pushtimit osman, meqë kishin qenë të shtypur dhe krejtësisht të shpronësuar nga pronat e tyre nga mbretërit dhe despotët sllavë gjatë sundimit mesjetar të shtetit mesjetar të Rashkës.

Për t'u distancuar nga Kisha dhe gjuha sllave e imponuar, shumica e popullsisë shqiptare që gjatë sundimit dyshekullor serb, që me forcë ishte kthyer në fenë pravosllave, i shfrytëzoi rrethanat e ndryshimeve historike që pasuan nën ndikimin e shumë faktorëve politikë, ekonomikë, socialë dhe psikologjikë që vepronin gjatë sundimit osman, gradualisht kaloi në fenë islame dhe arriti të ruajë identitetin etnik-gjuhësor dhe të shpëtojë nga asimilimi i tërësishëm sllavë që kishte filluar me një intensitet të madh me pasoja të paparashikueshme.

Po ashtu, edhe pjesa më e vogël e popullsisë shqiptare e ritit latin-katolik që gjatë sundimit mesjetar sllav, nga i cili ishte e përndjekur dhe e persekutuar si *herezë* nga mbretërit dhe Kisha Pravosllave, qysh nga koha e sundimit mesjetar serb, kjo popullsi, kishte filluar të ushtrojë një doktrinë filozofike, të kultivojë ritin e *fshehët-laraman-kripto-katolikë* dhe arriti të mbijetojë dhe të ruajë identitetin etnik-gjuhësor dhe së pari të shpëtojë nga asimilimi mesjetar sllav dhe pastaj edhe nga ai osman-turk. Andaj, dallimi mes pushtimit të Arbërisë mesjetare dhe të shtetit të Skënderbeut që është pushtuar pas një rezistence të madhe heroike 25-vjeçare të popullit shqiptar dhe pushtimit të Kosovës, kur ajo gjendej nën pushtimin dhe sundimin e despotëve serbë të Rashkës, përfundimisht është pushtuar nga osmanët në vitin 1455, pa kurrfarë rezistence, meqë fisnikët serbë e kishin pranuar vasalitetin osman, qysh në viti 1389, dhe që nga ajo kohë në Kosovë ka ekzistuar dypushteti paralel serb dhe ai osman-turk.

Qysh gjatë shekullit XIII-XIV, klasa feudale e shqiptarëve para depërtimit osman në Kosovë ishte shpartalluar dhe shpronësuar, përveç disa fisnikëve që kishin arritur të mbijetojnë gjatë sundimit mesjetar serb në Kosovë, siç ishin fisnikët: Rajk dhe Bogdan të Krizmajve nga Prizreni, Nikolla Peci nga Deçani, Jakov Arbanasi nga Peja, Gjergj Mazreku, Nikolla Gjergjashi, Mark Zogoi, Pjeter dhe Lesh Spani, nga Novobërda, Zhivko Kastrati, Gjuka dhe Nikolla Kastrati nga vendbanimi Kastrati i Kurshulisë, familja fisnike Musiqi-Muzaqët e Prokupjes, e disa fisnikë tjerë, që të gjithë ishin konvertuar në fenë pravosllave dhe ishin asimiluar edhe në aspektin etnik në serbë dhe të gjithë kishin qenë në shërbim të administratës të

despotëve serbë. Andaj, në Kosovë nuk ka ekzistuar një klasë feudale e mirëfilltë shqiptare në pushtet, sikurse ekzistonte në Arbërinë mesjetare, andaj në mungesë të kësaj klase që ishte shpronësuar dhe tërësisht e sllavizuar, siç e kemi theksua edhe më lartë, nuk pati rezistencë as nga fisnikët e asimiluar shqiptarë as nga popullsia krishtere shqiptare e Kosovës që ishte e përndjekur, e shpronësuar dhe me dhunë ishte kthyer në fenë pravosllave.

Disa të dhëna nga historiografia moderne turke për luftën e Skënderbeut kundër osmanëve

Nga studiuesit e historiografisë moderne osmane-turke, në radhë të parë na paraqitet Süeyman Külçe, autori i librit *Osmanli Tarihinde Arnavutluk - Shqipëria në historinë osmane*, botuar në Izmir, 1944, me një vështrim të shkurtër informativ dhe mjaft pozitiv. Ai familjen e Kastriotëve e nxjerrë me origjinë nga Principata katolike e Arbërit. Ai emrin e Gjonit e jep me formën greke Jan-is Kastrioti, kështu e gjejmë edhe te Sami Frashëri dhe në disa burime tjera. Emri i Gjonit ishte shkruar në disa forma, si: *Giovani-Gjovani, Johannis-Johannes, Jovan-Ivan, Janis-Juano, Castrियो-Castriothis*, e i Gjergjiut, si: *Georgio-Georgii, Castrioti-Scandarbechi-Scanderbeg* etj., me forma latine, sllave dhe greke, varësisht nga kronistët e kohës në çfarë shkrimi dhe gjuhe i kanë shkruar emrat e tyre. Mjerisht, shkrimi i shqipes nuk është përdorur gjatë mesjetës as në zyrat e Gjonit dhe as të Gjergj-Skënderbeut dhe pasojat janë evidente që sllavët, Gjonin dhe birin e tij Gjergjin, i kanë regjistruar në burimet sllave me formën sllave si *Jovan* herë si *Ivan Kastriotoviq*, ndërsa Gjergjin si *Gjorgje dhe Gjuraç Kastriotoviq*, dhe jo me formën e mirëfilltë të shqipes, si *Gjon dhe Gjergj Kastrioti*.

Për këtë arsye, sllavët janë munduar t'i nxjerrin me origjinë sllave, këto dy figura historike që i kanë bënë rezistencë të madhe pushtimit osman kundër Arbërisë mesjetare, duke i konsideruar si sllavë, mu për shkak që ata ishin shënuar në burimet sllave me forma tipike sllave. Studiuesi Külçe, përveç informacioneve tjera, jep edhe një të dhënë interesante se ku thuhet se *Mojisi Dibra Golemi* dhe

Hamza Kastroti me dijen e Skënderbeut kanë kaluar përkohësisht në anën e ushtrisë osmane, kjo ishte një taktikë për ta mashtruar dhe për të vënë në kurth ushtrinë osmane. Kjo çështje duhet të hulumtohet, sepse në burimet tjera, thuhet se ata e kishin tradhtuar Skënderbeun dhe kishin kaluar në anë të ushtrisë osmane që kishin premtuar se do ta kapin Skënderbeut për t'ia dorëzuar sulltanit.

Historiani turk, Isamil Haki Uzunçarşılı, në vitin 1961, botoi një dokument osman, me të cilin pohon se Skënderbeu i drejtohet sanxhakbeut të Krujës, Mustafa beut, që kërkonte një referencë që atij t'i jepet për qeverisje *zeameti* (pronat) e krahinës së Mysjes në Arbërinë e Vjetër mesjetare, ku më herët kishte sunduar babai tij, Gjoni. Nga ky dokument, kuptohet se Skënderbeu kishte fituar statusin e së drejtës për t'u bërë posedues i timareve. Mirëpo, meqë sulltani sipas porosisë së sanxhakbeut të Krujës, nuk lejoi që *zeameti* i kësaj krahine t'i jepet atij, por iu dha tjetërkujt. Kjo si duket ishte njëra ndër arsytet që Skënderbeu filloi të organizojë kryengritjen kundër sundimit osman. Historiani tjetër i mirënjohur turk, Halil İnalcık, qysh në vitin 1974, e kishte botuar veprën me titull: *Perandoria Osmane - periudha klasike 1300-1660*, në këtë vepër shqiptarët dhe Skënderbeu përmenden shumë shkurtë, pikërisht, pas ekspeditës ushtarake kundër Selanikut të vitit 1400, kur i venë në dukje kërkesat e venedikasve për t'u vendosur në krahinën e Moresë dhe në Arbërinë mesjetare.

Pra, pas 14 vjetësh, përsëri përmendet Skënderbeu si një nga fisnikët me rëndësi që kishte rrokur armët kundër ushtrisë osmane për çlirimin e vendit të tij. Skënderbeu dëshironte ta kthejë trashëgiminë dhe tokat e babait të tij, Gjon Kastriotit në Arbërinë Verilindore. Autori në fjalë në mes tjerash thekson se, Sulltan Murati II, luftoi kundër Gjunit, pa treguar humbjet apo fitoret e këtyre betejave. Mirëpo, ai e pranon se në vitet 1431-1432, turqit që e kishin vendosur pushtetin dhe administratën e tyre në tokat e Arbërisë, u desh që të zhvillonin luftëra të ashpra dhe të gjata për të nënshtuar popullin e saj. Në vitin 1432, *Andre Thopia*, një princ arbëror, u kishte shkaktuar humbje të madha ushtrisë osmane, prandaj prej kësaj kohe kryengritjet u zgjeruan edhe më shumë, ku u përfshinë edhe masat fshatare. Në vitin 1433, për shtypjen e tyre, nga ana e

Portës së Lartë u dërguan Ali Bej Evrenosi dhe një vit më vonë, u dërguan forca të mëdha ushtarake nga sanxhaku i Shkupit me Isa beun në krye dhe përsëri ata pësuan humbje dhe disfatë.

Në një punim tjetër të H. Inalcikut, flitet për depërtimin dhe vendosjen e sundimit osman në Arbërinë mesjetare, ku në mes tjerash shkruan: Njëri prej faktorëve të rëndësishëm që penguan vendosjen e sigurt të shtetit osman në Ballkan dhe në kuptimin e plotë zgjerimin e perandorisë gjatë sundimit të Sulltan Muratit II dhe Sulltan Mehmet Fatihut e përbënin kryengritjet e gjata dhe të ashpra në Shqipëri, kundër sundimit osman. *Duke filluar nga kryengritja e parë e Mbretërisë së Fortë të shtetit të Hungarisë, e cila kishte mbështetjen e Papës dhe përkrahjen materiale dhe morale të botës krishtere, prapë se prapë, Perandoria Osmane sundimin e vet mendohej ta zgjeronte duke pushtuar vendet deri te lumi Danub, edhe pse tentimet për pushtimin e tokave nën sundimin osman në Ballkan (nga bota e krishterë) kishin të njëjtin rrezik me ato të viteve 1443 dhe 1444, nga kryengritjet në Arbërinë mesjetare në mënyrë të frikshme dhe tragjike ishte duke e dobësuar rezistencën e krahut të majtë të Perandorisë Osmane. Edhe pse ato, në njërën anë Beogradi (që mbrohej nga hungarezët) si zonë e kufirit të Evropës së Mesme, kurse në anën tjetër Arbëria, si zonë e kufirit me Italinë, ato njëkohësisht, ishin edhe dy porta kryesore të Ballkanit. Për shkak të këtyre dy pikave kyçe strategjike, përplasjet e Perandorisë Osmane me botën perëndimore kanë marr formën më të ashpër gjatë betejave të ashpra dhe, si rezultat i këtyre kanë qenë edhe ekspeditat e mëdha ushtarake dërguar në Arbëri të udhëhequra nga vet Sulltan Murati II dhe Sulltan Mehmet Fatihu II.*

Pushtimi osman princat arbërorë i gjeti të papërgatitur, të përçarë, në luftëra dhe konflikte në mes vete. Historikisht, dihet se për herë të parë osmanët i thirrën disa pinca arbërorë si Karl Topia, për t'i shuar konfliktet në luftën civile që kishte shpërthyer ndërmjet principatave arbërore. Kjo ftesë shërbeu edhe si pretekst që ndërkohë osmanët e shfrytëzuan rastin për ta pushtuar më lehtë Arbërinë mesjetare. Inalcik në artikullin e tij të botuar në *Enciklopedinë Islame* jep një përshkrim të gjatë për organizimin e sistemit e timarit spahi në Shqipëri, dhe për filltet e kryengritjes së Skënderbeut kundër

sundimit osman, ai në vijim shkruan: “Skënderbeu lindi në vitin 1405. Emri i tij i vërtetë ishte Gjergj (Kastrioti), në burimet perëndimore është shënuar edhe me formën Scandarbeg. Skënderbeu i njohur si hero kombëtar i shqiptarëve, rrjedh prej familjes së njohur fisnike, Kastrioti. Pas humbjes së betejës në Vjosë, në vitin 1385, edhe fisnikët e tjerë shqiptarë e njohën Sulltan Muratin I, për sundues. Babai i Skënderbeut Gjon (Ivan-Yovan-formë sllave) Kastrioti në burimet osmane dhe bizantine tregohet se ishte njëri prej fisnikëve më të rëndësishëm në Arbëri”. Osmanët vendet që ishin në veri të sanxhakut të Gjirokastrës, i quanin krahina e Ivanit (Gjonit).

Në vitin 1432, sipas Defterit të timarit të *sanxhakut Arvanit*, a po i *Arbërit*, përkatësisht tokat e Gjonit shtriheshin edhe përtej Krahinës së Matit në Veri, përkatësisht deri në fshatin Reçan në verilindje të Prizrenit. Kurse, sipas Defterit të Rumelisë të vitit 1451/52, No. 12, thuhet se në Kështjellën e Prizrenit gjendej garnizoni ushtarak osman, andaj Prizreni ishte pushtuar shumë më herët e jo në vitin 1455, dhe kinse, ky qytet gjendej nën sundimin e Gjuraç Brankoviçit, siç supozojnë në mënyrë narrative autorët serbë. Shih edhe fragmentin e këtij Defteri me titull, *Vilajeti Arnavud*, botuar nga Iljaz Rexha, botuar në librin: *Vendbanimet dhe popullsia albane - sipas defterëve osmanë të shek. XV*, Prishtinë, 2016.

Prej vitit 1402 deri në vitin 1413, kur shteti osman gjendej në trazira të mëdha të brendshme dhe kaloi një periudhë pa pushtet, Gjoni Kastrioti kishte hyrë nën pushtetin e Republikës së Venedikut duke u munduar të shkëputet nga vasaliteti i shtetit osman. Mirëpo, pas marrjes së pushtetit Murati II, pasi që e forcoi pozitën e tij, ai përsëri dërgoi forca të mëdha ushtarake në krahinat e Gjonit. Kështu që në vitin 1423, ai në këtë pjesë të Arbërisë i përqendroi forcat në krye me Ali Bej Evrenosin.

Gjon Kastrioti në fillim bëri rezistencë dhe zhvilloi disa beteja kundër ushtrisë osmane. Mirëpo më vonë, ai tregoi një politikë dhe diplomaci të mençur, meqë pranoi përkohësisht vasalitetin osman, për të mos iu ekspozuar rreziqeve të mëdha, se po të vazhdonte edhe më tej konfrontimin frontal me ushtrinë osmane, mund t'i shkaktonin pasoja dhe dëme më të mëdha materiale në pasuri dhe viktima në njerëz. Qëllimi tjetër ishte që, ai ende të mbetet

të sundojë në Arbërinë Qendrore. Gjon Kastrioti, babai i Skënderbeut, kur e pa se nuk do të mund t'i përballojë sulmet e furishme të ushtrisë osmane, tregoi diplomaci të mençur, e pranoi vasalitetin osman dhe kjo ishte një prej arsyeve kryesore që formalisht, përkrah emrit të vet të krishterë, *Gjoni* e mori emrin formal *Hamza*, me kuptim (Luan), natyrisht, si lajthitje diplomatike ndaj sulltanit, që si kusht i vasalitetit ishte që ai të vazhdojë edhe më tej të sundojë dhe qeverisë në territorin e *Principatës së Kastriotëve*, me pikësynim që sado kudo, në mënyrë direkte të mos i lejojë të huajt dhe që drejtpërsëdrejti të sundonin në territorin e Arbërisë Qendrore mesjetare dhe natyrisht se Gjoni vazhdoi si vasal i sulltanit të sundojë në *Arbërinë Qendrore* deri në vdekje.

Edhe sipas një autori tjetër turk, Ismail Ertaylan, Gjergj Kastrioti-Skënderbeu, nuk vazhdoi politikën e babait të tij për të treguar një lojalitet ndaj Perandorisë Osmane, siç kishin vepruar edhe të gjithë princat e shteteve ballkanike, por nën ndikimin e politikës së huaj të shteteve perëndimore dhe Papës, ai morri guximin për të ngritur krye kundër sulltanëve dhe vendosi t'i kundërvihet ushtrisë së madhe të Perandorisë Osmane duke e organizuar shumë kryengritje, gjithë populllore dhe njëkohësisht duke i bashkuar të gjithë princat shqiptarë për t'i çliruar nga sundimi osman, e duke i shkaktuar humbje ushtrisë osmane, por shumë më shumë viktime ka pasur nga njësitë e forcave ushtarake guerile të Skënderbeut. Kjo rezistencë e tij 25-vjeçare, me një ushtri prej 5 000-10 000 vetash, si edhe me ndihmën e popullsisë vendore dhe konfiguracioni gjeografik, Skënderbeu arriti t'i bënte ballë ushtrisë osmane. Mirëpo, sipas autorit në fjalë, gjatë zhvillimit të betejave pati pasoja dhe humbje të mëdha, viktime në njerëz dhe dëme të mëdha materiale, për popullin shqiptar. Autori në fjalë i kësaj vepre, nga ana tij nuk jep të dhëna për humbjen që ka pasur në njerëz ushtria osmane gjatë kësaj periudhe 25-vjeçare. Studiuesi turk, Erteylan, duke u mbështetur gjithnjë në kronikat osmane, të cilat tregojnë se Sulltani Murati II, gjatë viteve 1448 dhe 1450 si edhe Sulltan Mehmeti II, në vitet 1466- 1467 dhe në vitin 1478, me ushtritë e tyre të mëdha të Perandorisë Osmane, ndërmorën fushata luftarake të rëndësishme me qëllim që të thyenin qëndresën dhe rezistencën e popullit shqiptar

të udhëhequr nga Skënderbeu.

Kronikat klasike si burime narrative osmane sjellin deri diku edhe të dhëna objektive, por shumica e tyre që kanë përshkruar ngjarjet dhe betejat e zhvilluara në mes të ushtrisë osmane të udhëhequra nga Sulltan Murati II dhe Sulltan Mehmet Fattihu II dhe asaj shqiptare të udhëhequra nga Skënderbeu, kanë përmbajtje panegjirike, ku glorifikohen fitore të vogla të sulltanëve, humbjet e tyre heshtën, ndërsa fitoret e Skënderbeut minimizohen. Nga konteksti i këtyre burimeve narrative osmane, mund të pohojmë faktin se të dy këta sulltanë të fuqishëm edhe pse e patën edhe ndihmën e dy komandantëve renegatë shqiptarë, *Ballaban Pashën* dhe *Jakupbej Muzakën*, që u vranë në beteja me Skënderbeun, ata pësuan humbje të mëdha, përpara fortesave të Krujës dhe të Shkodrës. Në veprat e studiuesve turq, gjejmë të dhëna edhe mbi tradhtinë e *Hamza Kastriotit* e të *Mojsi Golemit*, të cilët kishin kaluar në anën e sulltanëve dhe e kishin tradhtuar Skënderbeun, por më vonë, Skënderbeu shpirtmirë që të dy i zuri dhe më në fund i fali. Mbetet të dëshmohet se ai ishte me të vërtetë kalimi i tyre në ushtrinë osmane, tradhti ndaj Skënderbeut, apo taktikë kamuflazhi nga Skënderbeu, për të futur në kurth ushtrinë osmane.

Sipas të dhënave që Inalcik sjellë nga *Defteri Arvanit*, të vitit 1431, shihet se Ali beu ishte sanxhakbej i Korçës. Sipas të të njëjtit defterë në faqen 1, shihet se Gjoni në atë kohë e kishte dërguar të birin e tij Gjergjin si peng, sipas gjitha gjasave 9-vjeçar, në Pallatin e Sulltanit. Gjergji si i zgjedhur i Pallatit të Sulltan Muratit II, në Edrene, ku u edukua dhe u arsimua në kushte të mira duke e pranuar fenë islame, ku e mori edhe emrin e ri Iskender (Skender). Derisa babai i tij Gjoni, nga frika se i biri tij mund të vijë si fisnik osman dhe t'i merr tokat e tij e kishte paralajmëruar Venedikun. Sipas defterit të timarit Arvanit, të vitit 1437-1438, shihet se me të vërtetë Skënderbeu kishte një timar në tokat e *Krahinës së Gjonit*, por shumica e tokave të babait të tij iu kishin dhënë spahinjve të tjerë *lojalë* ndaj sulltanit. Në maj të vitit 1438, një pjesë e këtyre tokave të Skënderbeut që gjendeshin në nahijen fisnikut *Dhimitri Gjonima*, prej tyre nëntë katunde ju kishin dhënë Andre Karlos. Historiani i njohur turk, Inalciku ishte në dilemë dhe e shtron pyetjen nëse,

Skënderbeu në atë kohë së bashku me kadiun e Krujës, lëshonte dokumente për timare (toka bujqësore), atëherë ai do të duhej të ishte *komandant-subash* i Krujës.

Një dokument që gjendet në Arkivin e Muzeut të Topkapi Saray, në Stamboll, nuk e vërteton një gjë të tillë, i cili nuk ka datë, por i regjistruar me shifrën E-6665. Në këtë dokument thuhet se, Skënderbeu e kishte kërkuar që t'i jepej krahina e Mysjes, e cila ishte qendër e babait të tij, Gjonit, mirëpo kjo kërkesë e tij nuk ishte pranuar nga sanxhakbeu i atëhershëm. Kjo ngjarje duhet të ishte një shkas për lëkundje në lojalitetin e tij ndaj sulltanit. Sipas burimeve perëndimore, pas humbjes së betejës së Izladit afër Nishit, ku mendohet se Skënderbeu mori pjesë si spahi (kalorës ushtarak), pas pasimit të humbje së betejës, ai dezertoi nga ushtria osmane dhe më vonë me këmbëngulje, filloi të organizojë kryengritje kundër osmanëve.

Në këto luftërat e fundit ku, në përgjithësi, komandantët e njësisë elite sulmuese osmane (akinxhit) dhe bejlerët e Rumelisë me veprimet e tyre luftarake joefektive dhe të pasuksesshme ndaj Skënderbeut, e hidhëruan shumë sulltanin dhe si duket, ata janë larguar nga postet e tyre. Në atë kohë shteti osman gjendej në një krizë të madhe qeveritare. Në anën tjetër ushtria hungareze përgatitej për një kryqëzatë të re dhe besonin se me këtë do t'i largonin osmanët nga Ballkani. Nga ky këndvështrim, siç e thotë edhe kronisti bizantin Halkokondil, çdo kush ishte i shqetësuar se, si ta rikthente pronën e vet. Në jug të Arbërisë, fisniku Gjini Zenebishi për t'i rikthyer tokat e të parëve, ishte nisur ta sulmonte Gjirokastrën që ishte qendra e sanxhakut. Në këto rrethana, dhe trazira të përgjithshme edhe Skënderbeu shpejtoi të vinte në vendlindje të Arbërisë për t'i marrë zotërimet në Principatën e babait të tij, Gjonit. Në të vërtetë, në Arbërinë mesjetare, kryengritje kundër sundimit osman ka pasur shumë më herët se ato të Skënderbeut. Sidomos pronarët vendorë të cilët ishin emëruar si spahinj nga Porta e Lartë, nga që i humbën të drejtat në pronë dhe trashëgimi, ishin të gatshëm për kryengritje kundër sundimit osman. Me të vërtetë kryengritja e parë me rëndësi është ajo që e organizoi *Gjergj Arjaniti*, i cili më vonë do të bëhet vjehërr i Skënderbeut, shkaku i së cilës ishte

pakënaqësia në shpërndarjen e tokave, apo shpronësimi i fisnikëve shqiptarë nga territoret që i kishin pushtuar osmanët.

Sipas historianëve turq, për ta rimarrë kështjellën e Koxhaxhikut, sulltani e emëroi të birin e Evrenosit, Isa beun. Suksesin e parë Skënderbeu e fitoi me këtë betejë. Osmanët pësuan humbje të mëdha. Ndërkohë një ushtri e madhe krishtere përparonte në drejtim të Varnës në Bullgari. Kryengritja në Shqipëri përkrahej nga Papa; Skënderbeu i cili më vonë shpallet si një hero i krishterë nga Papa, ai, sipas historianëve turq, gjatë shekullin XIX, nga nacionalistët shqiptarë do të përmendet si hero kombëtar, i cili ka luftuar për çlirimin e tokave të Arbërisë. Është e vërtetë që Skënderbeu mblodhi rreth vetit prijësit feudalë shqiptarë që kishin afërsi fisnore dhe prijësit e tjerë të fiseve. Mirëpo, nuk është për t'u çuditur që disa prijës të tjerë dhe spahinj shqiptarë u bashkuan kundër tij me Venedikun, e disa të tjerë u bashkuan dhe u radhitën në anën e ushtrisë osmane. Kështu që në betejat e zhvilluara kundër Skënderbeut shumë prijës shqiptarë morën pjesë në radhët e ushtrisë osmane si spahinj, pronarë të timareve që u kishte dhënë sulltani, i cili me privilegje dhe leverdi ekonomike kishte arritur të futë përçarje në mes disa fisnikëve shqiptarë.

Administrata osmane bëri përpjekje që të vendoste përfundimisht pushtetin dhe administratën e saj në këto zona, duke bërë regjistrimin e tokave, të cilat administrativisht ju kishin bashkëngjitur sanxhakut të Ohrit. Të dhëna tjera të burimeve narrative osmane, vënë në dukje se pushteti osman në këto zona ishte i pastabilizuar, prandaj, sulltani vendosi për një kohë t'i ndalë ekspeditat ushtarake kundër Skënderbeut, dhe ishte kthyer në Filebe të Bullgarisë, ku e kaloi dimrin.

Sipas një versioni tjetër narrativ, pas ikjes nga shtabi ushtarak i Kasim beut, që ishte afër Nishit, Skënderbeu u nis për në tokat e babait të tij dhe gjatë rrugës që çonte në veri të Arbërisë, ai pushtoi kalanë e Koxhaxhikut dhe atë të Krujës. Më 1 mars 1444, në Kuvendin e Lezhës, që në këtë kohë ishte nën protektoratin e Venedikut ishte mbajtur *Kuvendi Besëlidhja e Krerëve Shqiptarë*. Skënderbeu u takua me prijësit dhe fisnikët tjerë shqiptarë me të cilët bëri marrëveshje, për një bashkim gjithëpopullor dhe me këtë rast

thuhet që u largua edhe nga feja islame. Natyrisht, në mënyrë të saktë askush nuk e di të vërtetën sekrete shpirtërore të tij, meqë ai ishte edukuar në dy kultura dhe në dy besime (religjioze monoteiste), i cili gjatë jetës së tij, përkrahu një tolerancë shpirtërore-fetare. *Ne mendojmë se Skënderbeu nuk luftoi apriori, as në emër të fesë të Jesu Krishtit, as kundër fesë islame, ai luftoi kundër forcës fizike të agresorëve dhe pushtuesve osmanë e jo kundër Forcës Hyjnore, e cila e frymëzonte në luftën e tij të drejtë për mbrojtjen dhe çlirimin e Tokës së Shenjët të Arbërisë ilire.*

Skënderbeu luftoi po ashtu, kur e kërkoi nevoja, edhe kundër venedikasve katolikë, meqë lufta e tij për mbrojtjen e atdheut edhe sipas Lamartinit, më tepër kishte karakter etnik-popullor se sa fetar. Në njësitë e tij ushtarake, përveç shqiptarëve të krishterë, kishte fisnikë dhe pjesëtarë të besimit islam, që luftonin së bashku kundër osmanëve, pikë së pari për mbrojtjen dhe çlirimin e atdheut, sikur që ekziston edhe *maksima pa atdhe nuk ka fe*. Këto luftëra që i zhvillonte Perandoria Osmane, në pamje dhe në formë dukeshin si fetare, por në esencë, në konfliktin e luftërave shqiptare-osmane, nuk kishin fare karakter fetar. Feja e popujve të krishterë ishte e mbrojtur me Ligjin e Sheriatit dhe dekretet e sulltanit. Shteti osman nuk kishte as ligje as projekte të sanksionuara për asimilimin etnik të popujve të ndryshëm që jetonin nën sundimin e tij. *Motoja e tyre kryesore e pushtimeve osmane* ishte zgjerimi i territoreve dhe shfrytëzimi i pasurive natyrore të shteteve të huaja të krishtera, por edhe të atyre islame. Ishte shtet i shumë grupeve etnike, religjioneve, i shumë kulturash dhe i shumë gjuhësh. Ka zhvilluar luftëra edhe kundër shteteve islame për të zgjeruar Perandorinë e vetë në tre kontinente, po si ajo e Romës dhe e Bizantit. Në kuadër të ushtrisë së saj kishte edhe ushtarë të krishterë të shteteve vasale që luftonin kundër shteteve arabe: Sirisë, Egjiptit, Jemenit, Tunizisë, Algjerisë e sidomos kundër Iranit etj. Andaj, luftërat e Skënderbeut, sipas mendimit të disa autorëve të huaj, madje edhe të disa atyre vendorë se gjoja kishin karakter fetar, nuk mund të qëndrojnë dhe nuk kanë mbështetje shkencore. Është fakt i pamohueshëm se luftërat e Skënderbeut kundër osmanëve ishin bërë digë dhe pendë kryesore, për një çerek shekulli, që e penguan depërtimin dhe pushtimin osman

të shteteve italiane dhe të Evropës së krishterë perëndimore, e cilat mjerisht, nuk e ndihmoi ushtarakisht shtetin e Arbërisë mesjetare të Gjergj Kastriot-Skënderbeut të mbijetojë, përveç disa ndihmave të vogla simbolike financiare që nuk mjaftonin as për furnizimin me armatim të nevojshëm.

Rezistenca 25-vjeçare dhe sakrifica e popullit shqiptar kundër pushtimit osman, më tepër shkoi në favor të shteteve italiane dhe Selisë së Shenjët, meqë shtetet përtej detit Adriatik mbeten të papushtuara nga agresioni i Perandorisë Osmane. Nuk ka kurrfarë dileme në mes studiuesve realë dhe objektivë që figura historike e Skënderbeut, jo vetëm në historiografinë kombëtare shqiptare, por edhe në atë evropiane, do të mbetet si një ndër strategët më të mëdhenj të doktrinës ushtarake të asaj kohe me përmasa ballkanike dhe evropiane, e para së gjithash si luftëtar legjendar dhe hero i përjetshëm kombëtar shqiptar, simbol dhe frymëzues i lirisë, i unitetit dhe i bashkimit gjithëkombëtarë, pa dallime fetare. Të gjithë ata studiues që janë të ngarkuar me premisa ideologjike fetare apo klasore-sektare dhe tentojnë që luftën e Skënderbeut, pa argumente shkencore, ta paraqesin vetëm si luftë fetare e jo si luftë për çlirimin social dhe etnik të popullit shqiptar dhe të tokës së Arbërisë mesjetare nën pushtimin osman dhe të atij venedikas, e zhvlerësojnë luftën e tij të drejtë çlirimtare e popullore dhe rëndë e cenojnë dhe e dëmtojnë unitetin mbarëkombëtarë dhe gjithëshqiptar.

Bibliografi

- *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Tapu tahrir müdevver defterii, No 12, nga viti 1451/52.
- *Aşık Paşazade Tevarih-i Ali Osman*, Istanbul, 1900.
- Sadudin Hoca, *Tacu Tevarih*, Istanbul, 1895.
- *Sokolzade Tarihi*, Istanbul, 1895.
- Şukrullah, *Behcet ül Tevarih*, Hanover, 1925.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebul Feth*, Istanbul. 1914.
- Franz Babynger, *Die Fruosmanischen, Jahr bucher des Uredsc*, Hannover, 1925.
- Fetihname-i Sultan Mehmed, *published by Franc Babinger, Mearif Vekaleti yayinlardan*, Istanbul, 1965.
- Ermal Nurja, “Qasje ndaj indicieve në dokumentet osmane në lidhje me Skënderbeun”, *Revista, e Institutit për trashëgimisë shpirtërore e kulturore të shqiptarëve*, Shkup, 2018.
- Gjon Berisha, *Gjergj Kastrioti-Skënderbeu në fondet e Arkivit Shtetëror të Dubrovnikut*, Instituti i Historisë, Prishtinë, 2018.
- Halil Inalcik, “Arnavutluk’ta Osmanli Hakimiyetinin Yerleşmsi ve Iskender Bey Isyaninin Menşei”, *Fatih ve Istanbul, Fethi Dernegi Tarafından yayınlanan iki aylık dergi*, I Cild, 29 Mayıs Isambul, 1953
- Halil Inalcik, “Iskender Bey, Osmanlılar’a karşı mücadele eden Arnavut Beyi”, *Islam Ansiklopedisi*, Istambul, 1953.

- Halili Inalcik, *Suret-i, Defter-i, Arvanid*, Ankara, 1954.
- Ibn-i Kemal, *Tevarih-i Ali Osman*, VII Defter, Hazirlayan Dr. Şerafetin Turan TTK, Yazinlardan, III seri, No. 5, Ankara, 197.
- Iljaz Rexha, “Skënderbeu sipas veprës historike “Fatih ve Futuhati” të Ismail Ertaylan, botuar në librin”, *Skënderbeu dhe Evropa.*, Tiranë, 2005.
- Iljaz Rexha, *Vendbanimet dhe popullsia albane- sipas defterëve osmanë të shekullit XV*, Instituti I Historisë- Ali-Hadri, Prishtinë, 2016.
- Ismail Hikmet Ertaylan, *Fatih ve Futuhati II, Mars Matba’asi*, Ankara, 1966.
- Ismail. H. Danişmend, *Izahli Osmanli Kronolojisi*, I, Ankara, 1971.
- Ismail. H. Uzunçarşılı, “Arnavut Prensi meşhur Iskender bey’e ait orijial vesika”, *VI Türk Tarih Kongresi*, 20-26, Ekim, 196.
- Petrika Thëngjili, *Skënderbeu, Arritje-Mangësi*, Prishtinë, 2012.
- Sami Frashëri, *Skënderbeu, Kamus al Alam, Mihran matba’asi*, Istanbul, 1894.
- Selami Pulaha, *Lufta Shqipare -Turke në shekullin XV, Burime Osmane*, Tiranë, 1968.
- Süleyman Külçe, *Arnavudluk Osmanli Tarinde*, Izmir, 1944.